

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Педагогічний факультет

Кафедра педагогіки та психології дошкільної та початкової освіти

ВПЛИВ РІВНЯ АГРЕСІЇ НА ЕФЕКТИВНІСТЬ НАВЧАЛЬНОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА

Кваліфікаційна робота (проект)

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

Виконав: здобувачка 261М групи
Спеціальності 013Почткова освіта
Освітньо-професійної (наукової)
програми Початкова освіта
Легка Ганна Валентинівна

Керівник : кандидат психологічних наук, Лось О.М.

Рецензент вчитель початкових класів НВК
«Школа гуманітарної праці» Херсонської обласної ради Мороз О.

**Вплив рівня агресії на ефективність навчальної діяльності
молодшого школяра**

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Психолого-педагогічна характеристика навчальної діяльності в молодшому шкільному віці	7
1.1. Психічний розвиток молодших школярів.....	7
1.2. Агресія як соціально-психологічний феномен.....	19
1.3. Вплив рівня агресії на ефективність навчальної діяльності молодшого школяра	24
РОЗДІЛ 2. Дослідження впливу агресії на навчальну діяльність молодшого школяра	31
2.1. Психодіагностика агресивності у дітей молодшого шкільного віку.....	31
2.2. Результати дослідження впливу агресії на навчальну діяльність молодшого школяра.....	41
2.3. Психокорекція схильності до агресивних реакцій молодших школярів як спосіб формування їх адекватної самооцінки.....	47
ВИСНОВКИ	61
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	63
ДОДАТКИ	67

ВСТУП

Провідною діяльністю молодшого школяра стає навчальна діяльність. Це короткий, але важливий період становлення індивідуальності. На цьому етапі відбувається становлення особистості, що супроводжується накопиченням початкових знань про навколишнє середовище, формуванням соціальних установок, набуттям трудових навичок, а також закріпленням поведінкових норм і рис характеру. Але мине чимало часу, поки молодший школяр опанує її. Це не відбувається стихійно, як у минулому під час оволодіння грою, а потребує його великих особистісних зусиль, допомоги дорослих, насамперед педагога. Це короткий, але важливий період становлення особистості.

Умови виховання мають прямий вплив на соціальну поведінку молодших школярів, формуючи їхні психологічні особливості. Розуміння цих взаємозв'язків допомагає не лише відстежувати тенденції в розвитку дітей, а й розробляти ефективні методи корекції небажаної поведінки. На поведінку дитини впливає складна взаємодія біологічних та соціальних факторів.

На прояви поведінки дітей впливають як біологічні, так і соціально-психологічні фактори, а саме: особливості сімейного виховання; неформальність взаємостосунків з іншими дітьми та умови навчально-виховного процесу в шкільному закладі. Однією, і чи не найголовнішою умовою адекватної поведінки молодшого школяра є взаємини з батьками, які ґрунтуються на взаємоповазі та любові. Саме у взаємодії з дорослим дитина входить в оточуючий світ, оволодіває цінностями, нормами і правилами, прийнятими в суспільстві. Аналіз сучасної педагогічної практики вказує на дефіцит навчання дітей навичкам налагодження емоційних контактів та саморегуляції емоційних

реакцій. Ситуація ускладнюється тим, що значна частина дітей стикається з проявами асоціальної поведінки у сімейному оточенні.

Шкільна успішність є важливим критерієм оцінки дитини як особистості з боку дорослих і однолітків. Статус відмінника або невстигаючого відбивається на самооцінці дитини, її самоповагу і самосприйняття..

Коли дитина успішно навчається та усвідомлює свої здібності й уміння якісно виконувати завдання, у неї формуються почуття компетентності. Якщо ж це почуття не розвивається, самооцінка дитини знижується, що призводить до почуття неповноцінності.

Нині в нашій країні спостерігається значне збільшення проблемних сімей, що призводить до соціально-психологічної та педагогічної дезадаптації дітей. Коли дитина не може пристосуватись до обставин, її поведінка стає неадекватною. Що часто виражається в агресії. Агресія-це дії,спрямовані на спричинення шкоди, а агресивність-це риса характеру, що проявляється в готовності до таких дій. Вивчаючи це явище науковці дійшли висновку, що агресія з'являється як альтернатива, коли інші способи поведінки не спрацюють.

Науковці приділили особливу увагу агресивній поведінці осіб різних вікових груп (М.Деряшкявичус, С.М. Єніколопов, Л.Йовайша, Л.С. Славіна), проблеми агресивності у зв'язку з конфліктною поведінкою (Г.С. Васильєва, В.В. Ковальов, Є. Квятковска-Тохович, В.С.), разом з емоціями (В.К. Вілюнас, Т.Дембо, Д. Зілманд, К. Ізард, Я. Рейковський). Однак, в науково-психологічній літературі залишається недостатнє освітленим важливий для педагогічної практики аспект – психодіагностика і корекція дитячої агресивності.

Сучасна педагогічна практика свідчить, що саме з агресивністю серед дітей стикаються навіть вихователі дитячих садків. Проте, більшу кількість наукових праць присвячено вивченню особливостей агресивної поведінки підлітків, тоді як молодші школярі найчастіше вважаються нормослухняними, а їх агресивні реакції і необхідність корекції їх

конфліктної поведінки, як правило, залишаються поза увагою дослідників.

Актуальність дослідження. Недостатня теоретична дослідженість особливостей, змісту детермінації та способів психологічної корекції агресивності дітей, з одного боку, і надзвичайна актуальність проблеми конфліктних ситуацій серед сучасних молодших школярів для психологічної та педагогічної практики, з іншого боку, обумовили вибір теми нашого дослідження.

Мета дослідження полягає в дослідженні особливості впливу дезадаптації дітей на їх навчальну діяльність.

У відповідності з поставленою метою дослідження були поставлені зазначені **завдання**:

1. Охарактеризувати особливості психічного розвитку в шкільному дитинстві.
2. Розкрити зміст агресії як соціально-психологічного феномену.
3. Проаналізувати причини і зміст особливості впливу дезадаптації у дітей.
4. Охарактеризувати вплив агресивності на навчальну діяльність молодшого школяра.
5. Експериментально дослідити вплив агресивної поведінки на навчальну діяльність дітей молодшого шкільного віку.
6. Охарактеризувати способи психокорекції агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку.

Об'єкт дослідження - агресивна поведінка дітей молодшого шкільного віку.

Предмет дослідження – вплив агресії на навчальну діяльність дітей шкільного віку.

Для досягнення поставленої мети та перевірки висунутої гіпотези використовувався комплекс методів. На теоретичному рівні проводився аналіз, синтез, порівняння, систематизація та узагальнення наявних

даних. Емпірична частина дослідження включала анкетування, тестування та спостереження. Для математичної обробки отриманих результатів застосовувалися методи частотного та кореляційного аналізу.

Емпірична база дослідження.

Дослідження здійснювалося на базі гімназії № 28 м. Херсона. Загальна кількість досліджуваних 20 осіб. Дослідження проводилося впродовж 2 місяців (лютий, березень) 2025 навчального року.

Результати цієї роботи мають практичне значення, оскільки забезпечується можливістю використання в педагогічному процесі в умовах ДНЗ визначеного психодіагностичного комплексу для виявлення психологічних особливостей дітей, схильних до ворожих проявів в спілкуванні; використання практичних рекомендацій щодо профілактики і корекції агресивності та конфліктних схильностей у поведінці молодших школярів.

Будова та обсяг. Робота налічує вступ та два розділи - теоретичний та практичний, висновків, списку літератури, що нараховує 50 найменувань, додатків.

РОЗДІЛ 1

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА

1.1. Психічний розвиток молодших школярів

Молодший шкільний вік- це період дитинства, який називають його вершиною, має надзвичайно важливе значення для психічного розвитку. Він формує міцну основу загального розвитку, яка потім стає запорукою успішного засвоєння дитиною спеціальних знань і умінь. Дитина зберігає багато дитячих якостей - легковажність, наївність, погляд на дорослого з низу в гору. Але дитина вже починає дитячу безпосередність в поведінці, у неї з'являється інша логіка мислення. Упродовж цього віку розвиваються не лише базові риси психіки, що визначають поведінку дитини, а й закладаються основи для майбутніх психологічних змін, які виявляться у нових особистісних якостях до завершення періоду. У школі дитина набуває не тільки нові знання та вміння, а й певне місце в суспільстві. Міняються інтереси, цінності дитини, весь уклад її життя. Упродовж усього молодшого дитинства продовжується інтенсивне дозрівання організму дитини, що створює необхідні передумови для більшої самостійності, засвоєння нових форм соціального досвіду внаслідок виховання та навчання. Це – унікальний період у психічному розвитку дитини. Особливість цього періоду порівняно з іншими етапами становлення особистості полягає в тому, що він забезпечує саме загальний розвиток дитини, який слугує основою для набуття нею у подальшому спеціальних знань та навичок і засвоєння різних видів діяльності. Формуються не лише такі якості психіки, які визначають собою загальний розвиток і характер поведінки, а й ті, що проєктуються на майбутнє і виявляються у психологічних новоутвореннях, які досягаються до кінця цього вікового періоду.

Протягом шкільного дитинства триває активне фізичне та психічне дозрівання, що готує дитину до більшої самостійності та засвоєння нових форм соціального досвіду. Унікальність цього періоду полягає в тому, що він забезпечує загальний розвиток, який є фундаментом для подальшої спеціалізації та опанування різних видів діяльності. У молодшого школяра виникає конфлікт між бажанням бути повноправним членом дорослого суспільства та неможливістю повністю реалізувати це прагнення через обмежені можливості. Для подолання цієї суперечності провідною діяльністю стає сюжетно-рольова гра, де дитина моделює поведінку дорослих і засвоює їхні соціальні функції.

Граючись, дитина опановують інші види діяльності, а також засвоюють позаситуативно-пізнавальну та позаситуативно-особистісну форми спілкування з дорослим. Спілкування з дорослим продовжує відігравати вирішальну роль у психічному розвитку дитини. Відбувається важливий етап у розвитку дитини, коли вона від спільної з дорослим діяльності переходить до виконання завдань без сторонньої допомоги. Так у неї формується почуття відповідальності та коло власних обов'язків.[34]. Істотною особливістю цього шкільного віку є виникнення різноманітних стосунків з однолітками, утворення дитячого згурпування. В процесі спілкування з однолітками розвивається самооцінка дітей, яка стає все більш адекватною [52].

Розвиток спілкування і позиція дорослого впливають на процес соціалізації школьника. В цей період дитина навчається співвідносити свої бажання із суспільними нормами, реалізовувати власну активність у межах суспільно схвалених зразків поведінки. Дитина починає усвідомлювати себе як окрему особистість, розуміти свої вчинки і виявляти величезну цікавість до світу дорослих, їхніх справ та стосунків [48].

Види діяльності школяра набувають моделюючий характер і відбуваються у системі дитина-предмет-дорослий. У цей період дитина

інтенсивно пізнає світ, засвоюючи нові уявлення про різноманітні властивості предметів і явищ. Вона опановує нові способи взаємодії зі світом, що робить її сприйняття більш глибоким і диференційованим. Одночасно відбувається систематизація знань про сенсорні еталони (стандарти сприйняття, наприклад, кольору, форми), і дитина вчить слова, які їх позначають. Приблизно в 6–7 років з'являються перцептивні дії, спрямовані на конкретний об'єкт, які вирізняються деталізованістю і великою кількістю рухів органів чуття. Це вдосконалення сприйняття стимулює розвиток мислення. Активно розвивається наочно-образне мислення, яке поступово набуває форми образно-мовного. Поступово мислення дитини перестає бути прив'язаним до конкретних практичних дій. Воно набуває самостійності і стає інструментом для розв'язання розумових, пізнавальних завдань. Пізнавальні процеси набувають довільного характеру та інтелектуалізуються [15].

Розвиток особистості в молодшому шкільному віці нерозривно пов'язаний з формуванням емоційно-вольової сфери, інтересів та мотивів поведінки. Ці зміни, своєю чергою, залежать від соціального оточення, зокрема, від взаємин з дорослими. В результаті освоєння нових, змістовніших видів діяльності, дитячі емоції стають глибшими та стійкішими, охоплюючи не лише безпосередні об'єкти, а й віддалені цілі. Школяр починає сприймати себе як окрему особистість, при цьому орієнтується на дорослого як на модель для наслідування[8], що призводить до усвідомленішої поведінки.

Важливим новоутворенням особистості школяра виступають моральні інстанції, супорядність мотивів, диференційована самооцінка, усвідомлення своєї особистості. Самопізнання дитини охоплює все більше аспектів її існування: від усвідомлення свого тіла та вчинків до розуміння власних переживань та особистісних якостей. Це усвідомлення психічних процесів, своєю чергою, сприяє розвитку саморегуляції. Еволюціює і потреба в самоствердженні: від зовнішнього

схвалення дорослих і однолітків до внутрішньої впевненості у власній цінності. [7]. В дошкільному дитинстві розвивається або почуття ініціативи, або провини. Розвиток цих почуттів пов'язаний з тим, наскільки сприятливо перебігає процес соціалізації дитини, які правила поведінки їй пропонують і наскільки жорстко дорослі контролюють їх дотримання.

Молодший шкільний вік є періодом інтенсивного формування особистості, що відбувається за рахунок розвитку емоційно-вольової сфери, інтересів і мотивів поведінки. Цей процес залежить від соціального оточення, зокрема від динаміки взаємин із дорослими. Відособлюючись від дорослого, школяр ідентифікує себе як самостійну особистість, хоча дорослий залишається для нього зразком. З'являється ієрархія мотивів, яка стає основою для цілеспрямованої поведінки. Розвиток довільності психічних процесів та їх усвідомлення веде до формування механізмів саморегуляції [18].

Центральним новоутворенням особистості дитини виступає нова внутрішня позиція, новий рівень усвідомлення свого місця у системі суспільних відносин, це призводить до формування свідомого "Я", яке контролює почуття та мислення. Усвідомлення дитиною власних дій через сприйняття оцінок дорослих стає основою для формування її самооцінки. Усвідомлення дитиною власних дій через дорослих є основою для формування самооцінки.

Самооцінка – це усвідомлення власної ідентичності незалежно від зовнішніх впливів, це судження людини про міру наявності в неї тих чи інших якостей, властивостей порівняно з певним еталоном, зразком. Становить самооцінку знання про себе, поєднане з певним ставленням до себе. Вона складається в процесі пізнання людиною себе. На початкових етапах само оцінювання еталоном виступають якості інших людей або оцінні судження дорослих чи норми поведінки, правила, пізніше – «внутрішні» еталони, коли дитина вже здатна сама судити про

міру наявності в неї певної якості в певний момент порівняно з тим, якою вона була раніше [64, с.40].

У сучасній психологічній науці розрізняють кілька видів самооцінки. Вони відображають особливості об'єктів оцінювання, їхню складність, а також деякі якісні та кількісні характеристики самої оцінки. Залежно від того, що підлягає оцінюванню – окремі сторони особистості, конкретні властивості, або особистість в цілому, розрізняють два види самооцінки: глобальну, під якою розуміють загальну недиференційовану самооцінку особистості, й часткову, яка належить до різних рівнів пізнання властивостей особистості. Підставою для виокремлення видів самооцінки є її адекватність. Відповідно до ступеня адекватності розрізняють два види самооцінки: адекватну й неадекватну. В свою чергу неадекватна самооцінка по відношенню до еталона, з яким вона порівнюється, може бути завищеною або заниженою. Адекватна самооцінка сприяє розвитку людини. Завищена або занижена самооцінка утруднюють цей процес. Те, як людина оцінює себе – переживання гідності, самозадоволення, самоповага або приниження, почуття неповноцінності частково залежить від її соціального статусу, але ще більш від оцінок, які вона отримує від значимих для неї осіб [15].

Самооцінка в цьому віці є продуктом розвитку цілеспрямованої діяльності дитини і вважається основним новоутворенням молодшого шкільного віку. При цьому поведінка дитини зорієнтована саме на дорослого як зразок для наслідування. Через дорослих дитина вчиться усвідомлювати свою поведінку, формує самооцінку. Вирішальну роль у розвитку самооцінки школяра відіграє оцінка дорослих. Недооцінка дитини дорослими підриває її впевненість у собі, тоді як переоцінка сприяє завищеним очікуванням щодо власних можливостей і якостей [46]. Адекватність самооцінки дитини безпосередньо залежить від точності оцінок дорослого. Пізнання школярем своїх здібностей

відбувається на двох рівнях: через взаємодію з дорослими та через власний досвід. Варто зазначити, що діти із завищеною або заниженою самооцінкою більш схильні до впливу дорослих і чутливіші до їхньої думки. Чим точніший оцінний вплив дорослого, тим адекватнішим є уявлення дитини про себе, свої можливості, результати своїх дій.

На розвиток самооцінки впливають і однолітки. Формування самооцінки дитини відбувається під значним впливом однолітків, нарівні з дорослими [30]. На відміну від дорослого, якого дитина сприймає як недосяжний еталон, порівняння з ровесниками є для неї більш доступним і зрозумілим. Взаємооцінювання з однолітками розвиває здатність оцінювати інших, що, своєю чергою, стимулює розвиток власної самооцінки. Однак, у молодшому шкільному віці дітям складніше оцінити себе, ніж однолітка, оскільки їхня самооцінка є дуже емоційно забарвленою і часто необґрунтовано позитивною. Неадекватність самооцінки також зумовлена тим, що діти плутають свої вміння з особистістю в цілому. Тому, якщо їхня робота гірша за інші, вони відчують себе гіршими загалом. Школярі також схильні приписувати собі вигадані якості, оскільки ще не до кінця розуміють їхнє значення, зосереджуючись лише на позитивній оцінці. Згодом, завдяки практичній діяльності та взаємодії з дорослими й однолітками, самооцінка дитини стає більш реалістичною.[53].

З плином часу самооцінка дитини переходить від емоційно-ситуативної до мотивованої. На етапі 4–5 років самооцінка залежить від ставлення оточуючих, а не від суб'єктивного досвіду. У віці 5–7 років діти починають використовувати моральні якості для обґрунтування позитивних самохарактеристик. Важливо зазначити, що здатність до вербалізації та мотивації самооцінки не є універсальною навіть у віці 6–7 років. Для дитини молодшого шкільного віку характерною є завищена самооцінка, яка виконує психозахисну функцію. Наприкінці віку оцінні судження про себе поступово стають усе повнішими і

розгорнутішими. У самооцінці школярів вже знаходять відображення почуття гордості та сорому, виникає активне ставлення до власних емоцій [29].

Таким чином, молодше шкільне дитинство – особливий період у психічному становленні дитини. Молодший шкільний вік характеризується новою соціальною ситуацією розвитку. Прагнення дітей до самостійності та активної участі в житті дорослих вступає в суперечність з їх реальними (і суттєво обмеженими можливостями). Ця суперечність знаходить своє розв’язання в діяльності, формою якої є гра. Рольова гра є провідною діяльністю дітей шкільного віку, в якій дитина засвоює світ, моделюючи відношення в ньому. Молодший шкільний вік є визначальним етапом для формування особистості дитини. Цей процес тісно переплітається з розвитком її емоційної стійкості, вольових якостей, а також формуванням системи інтересів і мотивів, що визначають її поведінку. Ключову роль у цьому відіграє вплив соціального середовища. Самооцінка в шкільному віці є продуктом розвитку свідомої діяльності дитини і вважається основним новоутворенням дошкільного віку. Розуміння дитиною власних можливостей формується завдяки двом ключовим факторам: зворотній реакції від дорослих і безпосередньому досвіду, який вона отримує, діючи самостійно.

Дитина формує уявлення про свої можливості, аналізуючи спілкування з дорослими та осмислюючи результати власних дій. Для дитини шкільного віку характерною є завищена самооцінка, яка виконує психозахисну функцію.

1.2 Агресія як соціально-психологічний феномен

Агресія є формою поведінки, цілеспрямованою на спричинення шкоди або образи іншому суб'єкту без його згоди. На противагу цьому,

агресивність є особистісною диспозицією, що відображає готовність до агресивних проявів і характеризується деструктивними змінами у суб'єкт-суб'єктних відносинах. Під агресивною поведінкою розуміються відкриті та активні дії, що можуть ініціюватися агресором і мають на меті заподіяння шкоди. Така поведінка може реалізуватися в різних формах, від фізичної до вербальної агресії [2, с.165].

Аналіз наукових джерел, пов'язаних з проблемою агресивності, виявив неоднозначність та неусталеність розуміння агресії. У найбільш розповсюдженому розумінні поняття агресія містить у собі такі положення:

- 1) агресія, як правило, передбачає навмисне, цілеспрямоване спричинення шкоди;
- 2) об'єктом агресії є жива істота;
- 3) жертви повинні мати мотивацію уникнення подібного поводження з собою.

При цьому характерною особливістю поведінки агресора є намагання спричинити найбільшу шкоду об'єкту агресії і при цьому самому зазнати як можна менше шкоди.

Агресія також може розумітися як психічний стан, властивість особистості, об'єкт потреби та поведінковий прояв.

Дослідники агресії мають різні точки зору стосовно того, що вона собою являє та як її потрібно оцінювати — як позитивне чи як негативне явище.

Причиною негативного ставлення до агресії є перенесення цього ставлення з конкретних проявів агресії на поняття «агресія» в цілому. Однак це не зовсім правильно: агресія є природною властивістю людини, невід'ємною частиною її життя, а не соціальною чи клінічною патологією.

Негативне ставлення до агресії викликане тим, що нерідко плутають поняття «агресія» й «насильство». Насильство — це не лишень

прояв біологічних поведінкових стереотипів, а й специфічний людський феномен: воно виходить за межі доцільності та є усвідомленим впливом на інших. Основний мотив насильницької поведінки — самоствердження за рахунок іншого [57].

Природна схильність до агресії є предметом наукових дискусій. Агресія належить до первинних потягів, є архаїчною формою вираження страху, що формується в ранній період розвитку суб'єкта. Її може підсилювати тривожність, що веде до оцінки будь-яких подій як ворожих, шкідливих чи загрозливих

Згідно з поглядами сучасних психологів, існує два види агресії:

Конструктивна агресія (або позитивна), яка допомагає людям або суспільству загалом забезпечувати своє виживання, безпеку та розвиток. Це сила, що дозволяє відстоювати свої інтереси і досягати мети.

Деструктивна агресія (або негативна), спрямована на задоволення особистих прагнень шляхом нанесення шкоди оточуючим.

У соціальному середовищі рівень агресивності визначається ступенем соціалізації та етнокультурними нормами, вимогами, настановами. Загальний розвиток цивілізації спрямований на найбільше обмеження агресії моральними та соціальними рамками [6]. Дослідження доводять, що соціальні норми можуть впливати на типовість проявів у взаєминах людей.

Агресія може бути частиною нормальної поведінки, а може також мати патологічний характер. Хвороблива агресивність включається до симптоматики психічної патології. За умов неусвідомленості мотивів агресивної поведінки, їх першопричин, агресія може набувати характерологічних ознак для певної особи

Агресія проявляється у вигляді

- агресивної поведінки;
- агресивних дій.

В основі агресивної поведінки лежить взаємодія трьох складових:

Пізнавальна: Людина спочатку аналізує ситуацію, визначає об'єкт своєї агресії та знаходить підґрунтя для своїх мотивів.

Емоційна: Це супровід агресії, що проявляється у формі інтенсивних негативних емоцій, таких як гнів, відроза чи презирство.

Вольова: Ця складова забезпечує рішучість, наполегливість та ініціативність — якості, які самі по собі позитивні, але в контексті агресії використовуються для досягнення деструктивних цілей.

Вираженість особистісних рис залежить від вроджених фізіологічних особливостей, таких як темперамент, інтроверсія та екстраверсія.

Слід відзначити, що особливу роль у виникненні агресивної поведінки відіграють розлади настрою. Емоційні симптоми відображають стан психіки, є проекцією, зовнішнім проявом глибинних психічних процесів, у тому числі зародження і розвитку агресивності.

Агресивну поведінку можуть провокувати такі психологічні особливості:

- недостатній розвиток інтелекту;
- занижена самооцінка;
- низький рівень самоконтролю;
- нерозвинуті комунікативні навички;
- підвищена збуджуваність нервової системи внаслідок різних причин (травми, хвороби).

Слід розрізняти поняття «агресія» та «агресивність».

Агресія – окремі дії, вчинки, почуття ворожості чи злості, думки чи дії стосовно якогось об'єкта або людини.

Агресивність — це стабільна риса характеру, що проявляється в готовності до агресивних дій, у схильності сприймати та визначати поведінку іншої людини як ворожу. Формується в дитинстві, стає стійкою рисою характеру й зберігається впродовж усього життя. Певні внутрішні задатки, що сприяють прояву агресивності, формуються вже в дошкільному віці [1].

Види агресії класифікують за двома критеріями:

1. За спрямованістю:

Зовнішня (гетероагресія): Спрямована на оточення (наси́льство, погрози, образи).

Внутрішня (аутоагресія): Спрямована на себе (самогубство, саморуйнівна поведінка).

2. За мотивацією:

Реактивна: Агресія як відповідь на зовнішній подразник (наприклад, конфлікт).

Спонтанна: Виникає без зовнішньої причини, під впливом внутрішніх факторів.

3. Поділ за цілеспрямованістю:

Інструментальна агресія — здійснюється як засіб досягнення: спортсмен, який прагне перемогти; стоматолог, який видаляє хворий зуб; дитина, яка вимагає іграшку.

Цільова (мотиваційна) агресія — виступає як заздалегідь спланована це будь-яка дія, що здійснюється з наміром нашкодити: школяр, який образився на однокласника та побив його; чоловік, який свариться з дружиною.

4. Поділ за відкритістю проявів:

Пряма агресія — це форма поведінки, при якій людина не приховує своєї ворожості, а відкрито спрямовує її на об'єкт, що спричинив її негативні емоції (дратівливість, тривогу). До неї відносяться такі дії, як явне хамство, застосування фізичної сили чи висловлення погроз.

Непряма агресія — це коли людина спрямовує своє збудження та роздратування не на справжнє джерело, а на більш зручний і безпечний об'єкт.(вони доступні, прояв агресії на їхню адресу безпечний).

5. Поділ за формою прояву:

Вербальна агресія — це прояв ворожості через слова: погрози, образи, чи будь-які висловлювання, що містять негативні емоції та загрозу заподіяння шкоди.

Експресивна агресія — це невербальний прояв агресії, що передається через жести, міміку, інтонацію та інші засоби виразності. Людина розмахує руками, погрожує кулаками в бік супротивника.

Фізична — пряме застосування сили з метою заподіяння моральної та насильницької дії щодо іншої особи.

Ця класифікація є корисною з практичної точки зору, оскільки людина зазвичай проявляє одразу кілька видів агресії, причому вони постійно змінюються, переходячи один в одного.

Таким чином, агресія – це окремі дії, вчинки, почуття ворожості чи злості, думки чи дії стосовно якогось об'єкта або людини. Агресивність - відносно стійка риса характеру, що виражається у схильності та готовності людини до агресивних дій, у схильності сприймати та визначати поведінку іншої людини як ворожу. Чинниками агресивної поведінки є інстинктивні властивості людини, поведінкові реакції на фрустрацію, результат наuczіння, ситуативні чинники. У соціальному середовищі рівень агресивності визначається ступенем соціалізації та етнокультурними норма ми, вимогами, настановами.

1.3. Зміст та причини агресивної поведінки в дошкільному віці та їх зв'язок із самооцінкою

Психологи мають розбіжні думки щодо причин дитячої агресії, її природи та сутності.

Згідно з раннім психоаналізом Анни Фрейд, дитяча агресія — це захисна реакція, що виникає у відповідь на відчуття тривоги або страху. Дитина вдається до агресії, щоб подолати ці неприємні емоції. Вона використовує механізм "ідентифікації з агресором", переймаючи риси того, хто їй загрожує. Таким чином, дитина перетворюється з потенційної жертви на джерело загрози, що дозволяє їй випередити небезпеку. [62].

Згідно з моделлю Берковіца, агресивна поведінка є відповіддю на неприємні події, що викликають негативні емоції. Почуття неповноцінності може бути одним із таких неприємних переживань, що призводять до агресії.[3, с. 128]. Упродовж довгого періоду своєї безпорадності дитина повністю залежить від батьків. Ця залежність та несамотійність викликають у неї глибоке відчуття власної неповноцінності, що є основою для розвитку агресивної поведінки. Агресія стає інструментом для подолання цього відчуття, засобом досягнення переваги над оточенням та прагнення до досконалості. Формування такої поведінки відбувається за допомогою трьох механізмів:

Підкріплення: Коли дитина отримує заохочення за агресивні дії від інших.

Научіння через спостереження: Коли дитина наслідує агресивні зразки, що їх демонструють батьки, однолітки або ЗМІ (телебачення, реклама).

Самопідкріплення: Коли агресивна поведінка приносить бажаний результат, що закріплює її в поведінковому репертуарі дитини.

Згідно з дослідженнями, присвяченими дитячим неврозам, агресія є неадаптивним, але захисним механізмом у складних ситуаціях, який допомагає дитині впоратися з емоційним дистресом. Фахівці з дитячої психіатрії та патопсихології також підтверджують, що агресивність у дітей, особливо при наявності психічних порушень, залежить від багатьох факторів. Крім генетичної схильності та конституційних особливостей, велику роль відіграють сімейне виховання, взаємини в родині, а також вплив агресивних моделей з медіа та оточення. [25].

Деякі дослідники зазначають, що структура сім'ї та її динаміка впливають на рівень дитячої агресивності. Наприклад, агресивна поведінка частіше спостерігається у дітей із багатодітних або неповних сімей. Розлучення батьків може спричинити агресивні реакції, причому їхній прояв залежить від віку та статі дитини. Особливо помітна агресія

у дошкільнят та молодших школярів, особливо у хлопчиків, що виховуються без батька. Іншими факторами ризику є конфлікти між батьками (до і після розлучення), погані стосунки з одним із батьків та ревності до братів і сестер, які можуть бути формою боротьби за батьківську увагу. Крім того, недолік батьківського тепла, потурання агресії або байдуже ставлення також сприяють розвитку агресивності.[39].

О. Бовть відзначає, що при авторитарному стилі виховання, який відрізняється холодним відношенням батьків до дітей, у дитини дошкільного віку формується агресивність. Дослідники, що займаються проблемою дитячої агресії намагаються виділити окремі чинники виховання, які є основою виникнення агресії: батьківська холодність, жорстокість, брак контролю та надмірно суворі покарання можуть сприяти розвитку агресивності у дитини.

Особистісні та ситуативні чинники: Агресивна поведінка може бути викликана як індивідуальними особливостями дитини, так і зовнішніми обставинами.

Емоційний аспект: Особливо у дошкільному віці, коли емоційна сфера нестійка, агресія часто пов'язана з почуттями ревності, ненависті, образи та страху.

Роль раннього досвіду: Перший емоційний досвід, отриманий у дитинстві, є важливим для формування агресивності.

Перспектива розвитку: Існує зв'язок між агресивною поведінкою в дитинстві та її проявами в пізнішому віці. [5].

Емоційна сфера відіграє ключову роль у психічному розвитку молодших школярів, оскільки вони є переважно емоційними. Тому для оцінки їхнього розвитку необхідно звертати увагу на характер їхніх емоцій та активності. За О. Атемасовою, причиною негативних емоцій можуть бути як незадоволені потреби дитини, так і конфлікти між цими потребами.[1]. У дитини часто виникають негативні емоції, коли її

важливі потреби не задовольняються. Однак дорослі, сприймаючи процес соціалізації надто спрощено, часто забороняють дитині виражати такі почуття, як гнів чи страх. Згідно з психологом В. Гарбузовим, фізичні покарання та втрата любові є найсильнішими травмуючими факторами. Ці переживання вимагають виходу, який дитина часто знаходить у фантазіях, оскільки не має можливості виразити їх відкрито[10]. Агресивна поведінка у дітей є частою реакцією на незадоволені потреби та негативні емоції. За допомогою гри дитина може несвідомо відтворювати агресивні ситуації, намагаючись звільнитися від внутрішнього напруження. Це підкреслює необхідність вивчення агресивних проявів у дітей, які відчувають емоційний дискомфорт. Дослідження показують, що агресія може мати різне походження: від психологічних причин, пов'язаних з незадоволеністю, до біологічних, які, за словами Ю. Можгинського, можуть бути пов'язані з психічними захворюваннями. Наприклад, спалахи агресії часто спостерігаються у всиновлених дітей. [39]. Загалом, біологічні причини агресивної поведінки вивчають за кількома напрямками:

вплив хромосомних аномалій на спадкову схильність до агресії;

вплив гормонів на поведінку;

роль окремих структур центральної нервової системи у виникненні агресії;

взаємозв'язок темпераменту, збудливості та агресивності.

Важливо враховувати, що біологічні процеси завжди взаємодіють із соціальним середовищем. Зовнішні чинники впливають на нервові зв'язки, тоді як внутрішні біологічні механізми визначають наші реакції на зовнішній світ. Тому не слід розглядати біологічні або соціальні фактори як єдину вирішальну причину агресії. Насправді, агресивна поведінка є результатом складної взаємодії біології та навколишнього середовища. [13].

Суворі покарання, як фізичні, так і психологічні (образи, критика), є важливим фактором розвитку дитячої агресії.

У психології виділяють чотири форми жорстокого поводження з дітьми: фізичне, сексуальне, емоційне та моральне насильство.

Психічне насильство, зокрема критика та несприйняття, має особливо сильні негативні наслідки, що призводять до зростання агресивності.

Негативний ефект на поведінку дитини спричиняють не лише фізичні, але й психологічні покарання. [17].

Суворі та фізичні покарання негативно впливають на розвиток дитини. Дослідники наголошують, що такі методи виховання мають два основні негативні наслідки:

Модель агресії. Коли батьки карають дитину, вони самі демонструють агресивну поведінку. Дитина може засвоїти її як спосіб впливу на інших, як прояв сили та влади, особливо щодо тих, хто слабший.

Емоційне відчуження. Покарання викликає у дитини образи та формує негативне ставлення до батьків. У результаті дитина замикається в собі, стає емоційно закритою і чинить внутрішній, мовчазний опір. [5, с.95].

По-третє, надмірно суворі покарання можуть змусити дитину забути, за що її насправді покарали, оскільки сильні переживання затьмарюють початкову причину. Залишається лише неприємний осад від самого покарання.

Надмірно суворі покарання можуть мати різні негативні наслідки для розвитку дитини:

Проблеми з емоційним регулюванням: Діти, які часто отримують суворі покарання, можуть мати труднощі з розпізнаванням та вираженням своїх емоцій, що може призвести до проблем з емоційним регулюванням та стресом.

Зниження самооцінки: Часті суворі покарання можуть підірвати самооцінку дитини та її впевненість у власних силах.

Підвищена агресивність: Діти можуть наслідувати агресивну поведінку, яку бачать з боку дорослих, що може призвести до підвищеної агресивності у власній поведінці.

Проблеми у стосунках з батьками: Суворі покарання можуть створити напруженість у стосунках між дитиною та батьками, знизити довіру та відчуття безпеки.

Вплив на стосунки з братами та сестрами: Вплив батьківської поведінки може поширюватися на стосунки між братами та сестрами. Діти можуть копіювати моделі поведінки, які бачать у батьків, що може призвести до конфліктів або нездорової динаміки у стосунках між сиблінгами. Наприклад, якщо батьки часто використовують фізичні покарання, діти можуть використовувати подібні методи у взаємодії між собою.

Важливо пам'ятати, що існують ефективніші та безпечніші методи виховання, засновані на позитивному підкріпленні, встановленні чітких меж та відкритому спілкуванні[1].

Діти навчаються агресії через спостереження, особливо коли бачать, що така поведінка є ефективним засобом досягнення мети або впливу на інших. Якщо дитину відштовхує одна група однолітків, вона може приєднатися до іншої, де агресивна поведінка є нормою. Взаємодія з однолітками відіграє вирішальну роль у поведінці молодших школярів. Наприклад, надмірно агресивні діти, стикаючись з опором інших, можуть зменшити свою агресивність, тоді як пасивні діти залишаються без змін.

Індивідуальна реакція: Не кожна дитина, яка зазнала агресії, починає поводитися агресивно. Існують індивідуальні відмінності у тому, як діти засвоюють агресивні моделі поведінки.

Роль однолітків: Взаємодія з однолітками формує у дитини розуміння того, коли, як і наскільки агресія може бути виправданою.

Власний досвід: Дитина вчиться норм агресивної поведінки не тільки шляхом спостереження, але й через безпосередній досвід, коли стикається з агресією щодо себе. [39].

Для молодших школярів характерні тимчасові прояви агресії. Однак, якщо ігнорувати ці проблеми, вони можуть перерости у стійкі риси характеру. У таких випадках важливо, щоб психолог втрутився і допоміг дитині налагодити спілкування як з однолітками, так і з дорослими, сприяючи створенню сприятливого для неї оточення. [14].

Стосунки дітей дуже складні, багатопланові і складають цілісну систему зі своєю внутрішньою структурою та динамікою розвитку. Затяжні конфлікти, що залишаються невирішеними, руйнують взаємини між дітьми та погіршують соціально-психологічний клімат у колективі. Коли вихователі ігнорують конфлікти, середовище стає більш конфліктним, що створює сприятливі умови для розвитку агресивності у дітей і перешкоджає їхньому повноцінному розвитку та самореалізації. [19].

В шкільному віці поряд з системою особистісних стосунків виникає і друга система стосунків ділових. Різноманітні контакти дітей з однолітками нерідко переростають у суперечки, а то й конфлікти між дітьми, причини яких залежать від віку дітей. У ранньому дитинстві агресія у спілкуванні з однолітками найчастіше виникає через поводження з іншою дитиною як з неживим об'єктом, невміння гратися навіть за наявності достатньої кількості іграшок, високий егоцентризм. Іграшка для малюка привабливіша, ніж одноліток. Часто вона замінює партнера-однолітка, гальмує розвиток позитивних стосунків. В молодшому шкільному віці найбільш поширеною причиною агресії є різні рівні в оволодінні дітьми ігровою діяльністю.

Середньому школяру особливо важливо продемонструвати себе і хоч у чомусь перевершити товариша. Йому необхідна впевненість у тому, що його помічають, і відчувати своє право на унікальність. Він порівнює себе з однолітком. Але порівняння це дуже суб'єктивне. Дитина бачить

однолітка як предмет порівняння з собою, тому сам одноліток і його особистість не помічаються. Інтереси ровесника, як правило, ігноруються. Малюк помічає іншого, коли той починає заважати. І одразу ж одноліток одержує сувору оцінку, негативну і безжальну характеристику. Дитина чекає від однолітка схвалення, але сама неспроможна висловити таке схвалення на адресу товариша. Таким чином, потреба у схваленні з боку ровесників залишається у дошкільника напруженою і незадоволеною водночас, що зумовлює агресивну поведінку. Крім того, молодші школярі погано усвідомлюють причини поведінки інших [30].

До 6-7 років агресивність зменшується. Дитині стає важливим гратися разом, досягти порозуміння, ніж ствердитися в очах однолітка. Діти частіше поступаються своїми інтересами, виявляють здатність розуміти позицію товариша. Проте не всі молодші школярі досягають рівня позаситуативно-ділової форми спілкування з однолітками, тому їм важко узгоджувати свої пропозиції, терпляче ставитися до протилежних точок зору. Через це між дітьми виникають суперечки, конфлікти і навіть бійки – різноманітні прояви агресії [5].

Причини агресії у молодших школярів представлені у таблиці 1.1.

Таблиця 1.1.

Причини агресивності у молодшого школяра

При не сформованості операційної сторони діяльності	При виникненні мотиваційної основи діяльності
---	---

не сформованість необхідного рівня навичок; невміння керувати своєю поведінкою, імпульсивність; відсутність уміння уступити.	диктування умов, авторитаризм, задоволення власних егоїстичних прагнень; в діяльності бачать інший, ніж решта дітей, мотив; вибірковість у спілкуванні
--	---

Коли домінуючі потреби дитини ігноруються, це спричиняє серйозні розлади в емоційному розвитку, самопізнанні та мотивації. Особливі проблеми у спілкуванні з однолітками виникають у дітей, чия поведінка має егоїстичні прояви. Такі діти ігнорують бажання інших, концентруючись на власному лідерстві. Це позначається на ігровому процесі: егоїстичний "лідер" обиратиме для гри лише тих дітей, які підкоряються його правилам, що може спричиняти труднощі у встановленні рівноправних та дружніх стосунків.

Існує також низка досліджень, що показують залежність між негативними взаєминами в системі «батьки-дитина», емоційною депривацією й дитячою агресивністю. Доведено, що маленькі діти розрізняються за мірою відчуття безпеки у своїх стосунках з матір'ю. У надійно прихильної дитини – надійне, стійке і чуйне ставлення з боку матері. Така дитина довіряти іншим людям, має добре розвинені соціальні навички, схильна до конструктивного спілкування. Ненадійно прихильна дитина тривожиться з приводу прихильності до себе, відрізняються незговірливістю, схильна до прояву фізичної агресії. Для таких дітей характерні афективні спалахи, імпульсивність поведінки. Також доведена позитивна залежність між строгістю покарання і рівнем конфліктності дітей. Ця залежність поширюється і на випадки, коли покарання є реакцією батьків на агресивну поведінку дитини, тобто використовується як виховний захід, спрямований на зниження агресивності й формування неагресивної поведінки дітей. Дослідження

показали, що діти, які піддавалися з боку батьків суворим покаранням, виявляли в поведінці агресію і, відповідно, характеризувались однолітками як агресивні [51].

У рамках когнітивно-біхевіоральної концепції, дитячу агресивність розглядають як результат специфічного соціального навчання. При цьому вважається, що підстави розвитку і закріплення агресивної поведінки слід шукати у перші роки життя [39].

У сучасній психології існує ідея про взаємозв'язок агресивності з певними характерологічними типами. Констатується взаємозв'язок між агресивністю і збудливою характерологією, яка позитивно корелює з вербальною агресією, спонтанною агресією, а також із непрямою агресією. Центальною ланкою збудливої особистості особливо в дитинстві є імпульсивність поведінки. У сфері соціальної взаємодії спілкування для таких дітей характерна низька терпимість [38].

Агресивні прояви у молодших школярів є результатом комплексної взаємодії біологічних (спадковість, темперамент) та соціальних (оточення) факторів. Саме ця взаємодія визначає, наскільки сильною та частою буде агресія. При цьому ключову роль відіграє соціальне оточення: в першу чергу, сім'я та колектив однолітків.

Чинники, що провокують агресію:

Виховання: Суворі обмеження та покарання в поведінці дитини можуть провокувати агресію.

Новизна: Незнайоме середовище та незвичні умови викликають стрес, що може вилитися в агресивну поведінку.

Перевтома: Зростання втоми та перенасичення враженнями також сприяє підвищенню дратівливості та агресивності.

Реактивний характер: Для молодшого шкільного віку типовою є реактивна агресія, тобто відповідь на дії кривдника.

Засоби масової інформації (ЗМІ): У сучасному світі медіа стали значним джерелом агресивних моделей поведінки, що особливо впливає на молодших школярів.

Таким чином, агресія не є однотипною, а залежить від різних впливів, з якими стикається дитина. Агресію можна вважати моделлю поведінки, що засвоюється в процесі соціалізації. Зміст агресивної поведінки в дитинстві зазнає таких змін: ставлення до іншої дитини як до об'єкта, нездатність до спільних дій з ними, суперництво з товаришем, дитячий егоцентризм, різні рівні в оволодінні дітьми ігровою діяльністю.

РОЗДІЛ 2

ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ АГРЕСІЇ НА НАВЧАЛЬНУ ДІЯЛЬНІСТЬ МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА

2.1 Психодіагностика агресивності у молодших школярів

Вивчення психолого-педагогічної літератури та наукових праць дозволило класифікувати методи діагностики агресивності та її проявів у дітей, особливо у молодшому шкільному віці

Дослідження здійснювалося на базі гімназії № 28 м. Херсона. Загальна кількість досліджуваних 28 осіб. Дослідження проводилося впродовж 2 місяців (лютий, березень) 2025 навчального року.

Мета дослідження: З'ясувати особливості впливу агресивної поведінки на освітній процес учнів початкової школи.

Завдання:

Розробити або підібрати відповідний психодіагностичний інструментарій.

Провести діагностичне дослідження.

Здійснити кількісний та якісний аналіз емпіричних даних.

Сформулювати узагальнення та висновки.

Методи дослідження: Для отримання надійних і валідних результатів було застосовано методи тестування, а також кількісний та якісний аналіз зібраних даних.

Етапи дослідження:

Етап 1: Підготовчий. На цьому етапі було сформовано вибірку дослідження з учнів молодшого шкільного віку, які вже мають певні особливості навчальної діяльності. Також було відібрано психодіагностичний інструментарій, що включав такі методики для оцінки агресивних проявів особистісних рис, як: модифікований варіант тесту Басса-Дарки, експрес-діагностика поведінкового стилю в

конфліктній ситуації та визначення домінуючого типу темпераменту за О. Беловим, анкета «Який Я» (Л. Терлецька) для визначення рівня діяльності молодшого школяра.

2. Діагностичний етап був присвячений вивченню агресивних проявів у поведінці учнів та аналізу особливостей їхньої навчальної діяльності. Основною метою цього етапу було використання стандартизованих методик для визначення характерних індикаторів особистісного розвитку у молодших школярів, схильних до агресивної поведінки.

3. Завершальний, або третій етап, передбачав підбиття підсумків, розроблення психологічних рекомендацій щодо корекції агресивності та оформлення результатів дослідження.

Під час проведення психодіагностичних досліджень агресивності у дітей виникають певні труднощі, про що свідчить практика. До таких проблем належать питання, пов'язані з підбором та вдосконаленням діагностичних інструментів, організацією та реалізацією дослідження, а також інтерпретацією отриманих результатів. Усі ці аспекти були враховані під час нашого психодіагностичного дослідження.

1. Для діагностики схильності до агресивних реакцій та підвищеної емоційної чутливості до конфліктних ситуацій був використаний опитувальник А. Басса-Дарки. Текст опитувальника представлений в додатках (додаток А).

На основі ідей своїх попередників, А. Басс розділив поняття агресії та ворожості, які впливають на якісні показники конфліктності [60]. Він визначив ворожість як реакцію, що формує негативні почуття та оцінки щодо інших людей і подій. Створюючи свій опитувальник, призначений для диференціації проявів агресії, ворожості та конфліктності, А. Басс і А. Даркі виділили такі типи реакцій:

Фізична агресія: Застосування фізичної сили проти іншої особи.

Непряма агресія: Агресія, спрямована на іншу особу опосередковано або взагалі не спрямована на конкретну особу.

Роздратування: Схильність до прояву негативних емоцій навіть при незначному збудженні (конфліктність, запальність, грубість).

Негативізм: Опозиційна поведінка — від пасивного опору до активної боротьби проти встановлених норм, що значно посилює конфліктні прояви.

Образа: Заздрість і ненависть до оточення через реальні або уявні вчинки.

Підозрілість: Діапазон від недовіри та обережності до переконаності в тому, що інші люди замислюють шкоду.

Вербальна агресія: Вираження негативних емоцій як через форму (крик, вереск), так і через зміст слів (прокльони, погрози).

Почуття провини: Переконавання суб'єкта у своїй "поганості" або відчуття докорів сумління.

Опитувальник складається з 75 тверджень, на які випробовуваний відповідає "так" чи "ні".

Принципи складання опитувальника:

1. Питання відносять тільки до однієї форми агресії.
2. Питання формулюються таким чином, щоб ослабити вплив суспільного схвалення відповіді на питання.

Відповіді оцінюються за вісьма шкалами таким чином:

1. Фізична агресія:

"так" = 1, "ні" = 0: 1, 25, 31, 41, 48, 55, 62, 68, "ні" = 1, "так" = 0: 9, 7.

2. Непряма агресія:

"так" = 1, "ні" = 0: 2, 10, 18, 34, 42, 56, 63, "ні" = 1, "так" = 0: 26, 49.

3. Роздратування:

"так" = 1, "ні" = 0: 3, 19, 27, 43, 50, 57, 64, 72, "ні" = 1, "так" = 0: 11, 35, 69.

4. Негативізм:

"так" = 1, "ні" = 0: 4, 12, 20, 28, "ні" = 1, "так" = 0: 36.

5. Образа:

"так" = 1, "ні" = 0: 5, 13, 21, 29, 37, 44, 51, 58.

6. Підозрілість:

"так" = 1, "ні" = 0: 6, 14, 22, 30, 38, 45, 52, 59, "ні" = 1, "так" = 0: 33, 66, 74, 75.

7. Вербальна агресія:

"так" = 1, "ні" = 0: 7, 15, 23, 31, 46, 53, 60, 71, 73, "ні" = 1, "так" = 0: 33, 66, 74, 75.

8. Відчуття провини:

"так" = 1, "ні" = 0: 8, 16, 24, 32, 40, 47, 54, 61, 67.

Індекс ворожості та конфліктності включає 5 і 6 шкалу, а індекс агресивності (як прямої, так і мотиваційної) включає шкали 1, 3, 7.

Нормою агресивності, яка завжди є проявом конфліктності, є величина її індексу, рівна 21 плюс-мінус 4, а ворожості - 6,5-7 плюс-мінус 3. При цьому звертається увага на можливість досягнення певної величини, що показує ступінь прояву конфліктності та агресивності.

2. Експрес-діагностика поведінкового стилю в конфліктній ситуації.

Твердий стиль — це аналог суперництва.

Залагоджувальний (або м'який) стиль — це аналог пристосування.

Унікаючий стиль — це аналог уникнення.

Компромісний стиль — це аналог компромісу.

Методика складається з набору питань, де респонденту пропонується вибрати одне з двох тверджень, що найбільше відповідає його поведінці. За результатами відповідей визначається домінуючий стиль поведінки у конфліктних ситуаціях.[1].

Те, яким чином поводить себе дитина у конфліктній ситуації може визначити направленість особистості на агресивні дії. Зміст методики наданий у додатках (додаток Б).

3. Методика О. Белова та зв'язок агресії з темпераментом у дітей

Дослідження передбачає вивчення взаємозв'язку між домінуючим типом темпераменту та схильністю до агресії у дітей. Для цього

використовується опитувальник О. Белова, який допомагає визначити тип темпераменту (холерик, сангвінік, флегматик, меланхолік). Отримані результати порівнюються з даними, що характеризують рівень агресивних проявів у поведінці дитини (наприклад, за допомогою тесту Басса-Даркі), що дозволяє виявити закономірності між вродженими психологічними особливостями та агресивними реакціями.

Мета дослідження — з'ясувати, чи існує залежність між певним типом темпераменту та високим або середнім рівнем агресії у дітей. Наприклад, чи схильні діти-холерики, які від природи більш імпульсивні та неврівноважені, до вищих показників агресивності порівняно з іншими типами.

Отримані висновки допоможуть глибше зрозуміти природу агресивної поведінки, враховуючи вроджені схильності. Це дасть змогу розробити індивідуальні корекційні програми, спрямовані на навчання дітей контролювати свої емоції та адаптувати свою поведінку, що особливо важливо для тих, хто має підвищену схильність до агресії через особливості свого темпераменту. [5]. Один тип темпераменту зазвичай домінує. Попри наявність рис інших типів, людина все одно має "основний" тип, який є найяскравіше вираженим і визначає її загальну поведінкову схильність.

Текст методики надається в додатках (додаток В). Методика О. Белова — це психологічний тест, який допомагає визначити основний тип темпераменту людини, а також оцінити, наскільки в ньому присутні риси інших типів. У процесі тестування людина отримує чотири картки (або списки), на кожній з яких перераховано по 20 якостей, що відповідають певному типу темпераменту.

4. Анкета «Який Я?» (За Л. Терлецькою)

Методика спрямована на визначення самооцінки дитини. Експериментатор запитує у дитини як вона сама сприймає і оцінює себе за 10 різними позитивними якостями.

Якості особистості, що оцінюються:

Гарний.

Добрий.

Розумний.

Акуратний.

Слухняний.

Уважний.

Ввічливий.

Здібний.

Працелюбний.

Чесний.

Усі наведені якості особистості відомі і зрозумілі молодшим школярам.

Відповіді дітей фіксуються в протоколі і переводяться в бали. Відповіді типу «так» - оцінюються в один бал, відповіді «ні» - нуль балів, відповіді «не знаю», «іноді» - оцінюються в один бал. Потім підраховують загальну кількість балів і роблять висновок про самооцінку дитини:

0-1 бал: занижена самооцінка;

2-4 бали: схильність до заниженої самооцінки;

5-7 балів: адекватна самооцінка;

8-9 балів: схильність до завищеної самооцінки;

10 балів: завищена самооцінка.

При інтерпретації отриманих результатів слід враховувати, що характерною для дошкільного віку є завищена самооцінка. Переважання позитивних самооцінок у школярів відіграє захисну функцію, оберігаючи незрілу особистість дитини від руйнівного впливу негативних емоцій [28].

5. Проективний тест «Неіснуюча тварина»

Методика «Неіснуюча тварина» є ефективним інструментом для виявлення агресивних нахилів у дітей. Завдання полягає в тому, щоб

дитина вигадала і намалювала тварину, якої насправді не існує. Після малювання дитину просять придумати назву для своєї тварини та описати її спосіб життя. Щоб отримати більш повну картину, психолог може поставити додаткові запитання. Ці запитання допомагають розкрити ставлення дитини до світу, її соціальні установки, потенційну агресивність та інші особистісні особливості.

1. Що їсть тварина ?
2. Де живе?
3. Чим вона зазвичай займається?
4. Що полюбляє робити найбільш?
5. Що вона найдужче не любить?
6. Вона живе сама, чи разом із кимось?
7. Чи є в неї друзі? Хто вони?
8. Чи є в неї вороги? Хто вони?
9. Чи є щось таке, чого вона боїться, чи вона взагалі нічого не боїться?
10. Якого вона розміру?

Після цього дитині пропонують уявити, що ця тварина зустріла чарівника, який готовий виконати будь-які три її бажання, та запитують, якими могли б бути ці бажання. Усі відповіді дитини фіксуються.

Обробка результатів

Передусім корисно оцінити спосіб побудови образу, який характеризує тип мислення та уяви дитини, її підхід до творчого завдання. При низькому рівні зображувальної техніки спосіб побудови більше відображається в назві тварини, ніж у її зовнішньому вигляді. Якщо зображення занадто химерне, зазвичай це є ознакою не стільки творчості та оригінальності, скільки прагнення продемонструвати оточенню свою несхожість на інших [54].

Проективний тест «Неіснуюча тварина» є корисним інструментом для виявлення агресивних проявів у дітей, але його результати слід оцінювати в комплексі з іншими діагностичними методами. Заточення

частин тіла (роги, кігті, ікла, зуби) може вказувати на агресивність, зокрема вербальну, а непридатні для нападу знаряддя — на страх перед агресією. Зовнішній вигляд тварини також має значення. Для повноцінної діагностики агресії у молодших школярів важливо враховувати причини та види агресивних тенденцій, залучати до обстеження близьких дорослих та обирати методи, що відповідають віку дитини. Об'єктивна діагностика є запорукою успішної корекційної роботи.

Дослідження було проведено на базі першого класу шкільного закладу. Вибірка становить 28 дітей молодшого шкільного віку, з яких 14 - хлопчики і 14 - дівчатка (вік дітей боків). Дослідження проводилось на базі методик, які наводяться в додатках. Для дошкільного віку характерні спалахи агресії, які зазвичай минають самі собою. Однак, якщо дитина не отримує необхідної підтримки, агресивні прояви можуть стати постійною рисою її поведінки. Тому педагоги та психологи мають вчасно втручатися, допомагаючи дитині розвивати навички спілкування. Це запобігає негативним наслідкам і формує в неї просоціальну поведінку.

Результати дослідження агресії за методикою Басса-Дарки представлені в таблиці 2.1

Таблиця 2.1

Діагностика рівня агресії у старших дошкільників

№	Ім'я	Стать	Діагностика рівня агресії дошкільників за методикою Басса-Дарки								Індекс агресії (ІА)	Індекс ворожості (ІВ)
			Фізична агресія (1)	Вербальна агресія (2)	Непрямая агресія (3)	Негативізм (4)	Роздратування (5)	Підозрілість (6)	Образа (7)	Почуття провини (8)		
1	Андрій Л.	чол.	33	16	42	60	90	55	26	22	15	2
2	Борис М.	чол.	по	24	26	100	63	ПО	65	55	27	5
3	Вадим Т.	чол.	44	64	31	40	45	44	39	66	23	5
4	Георгій З.	чол.	22	104	91	60	54	ПО	13	66	17	4
5	Данило К.	чол.	44	32	52	80	54	77	39	77	18	5
6	Костянтин М.	чол.	77	48	26	60	27	22	52	33	21	4
7	Олександр М.	чол.	22	40	78	40	81	88	91	66	26	7
8	Олександр Ч.	чол.	22	32	13	20	18	55	39	88	21	6
9	Петро М.	чол.	22	32	44	60	18	88	13	33	17	2
10	Павло С.	чол.	77	64	65	40	9	ПО	91	88	31	8
11	Сергій Е	чол.	66	88	78	60	90	99	65	44	28	5
12	Станіслав І.	чол.	44	72	39	60	99	77	26	22	22	2
13	Тимофій М.	чол.	66	46	13	20	90	99	65	22	19	4
14	Юрій З.	чол.	88	16	78	20	90	99	104	77	36	8
15	Анастасія П.	жін.	ПО	104	117	80	36	77	39	77	36	5
16	Анна З.	жін.	44	64	39	40	72	44	13	22	23	2
17	Дарина П.	жін.	88	104	39	40	99	77	52	88	24	6
18	Ірина Ч.	жін.	ПО	16	117	80	27	44	26	55	34	4
19	Катерина О.	жін.	66	96	78	20	27	99	13	66	21	4
20	Карина С.	жін.	44	16	117	100	18	55	13	44	23	3
21	Людмила А.	жін.	66	104	65	40	27	55	78	33	28	5
22	Марія П.	жін.	22	96	104	100	72	33	26	55	20	4

23	Мирослава А.	жін.	11	56	52	20	36	55	65	99	17	7
24	Наталія К.	жін.	22	96	117	80	90	22	26	44	22	3
25	Олеся А.	жін.	44	56	91	20	63	88	91	55	30	6
26	Ольга Р.	жін.	ПО	64	117	40	63	66	26	55	34	4
27	Соломія В.	жін.	77	32	39	60	45	22	39	33	21	3
28	Яна К.	жін.	33	64	78	40	45	ПО	26	66	18	4

Аналіз результатами дослідження рівня агресії, що безпосередньо впливає на особистісний розвиток, за методикою Басса-Дарки дозволив зробити наступні висновки:

- переважають такі різновиди агресії як вербальна агресія та підозрілість, слід відмітити також високі показники в різновидах "Непряма агресія", почуття провини, роздратування;
- до фізичної агресії більш схильні хлопчики ніж дівчата (42, 85% та 40 % відповідно);
- найбільш схильними до вербальної агресії є дівчата (78,57%), хоча і серед хлопців цей показник досить високий (42,85);
- до непрямой агресії схильні як хлопці так і дівчата, хоча серед хлопців цей показник вищий (64,28% і 40% відповідно);
- досить високим є показник негативізму у групі, за цим параметром він вищий у хлопців, хоча і серед дівчат досить високий, до негативізму схильні 42,85 % опитаних дівчат;
- показник "Роздратування" вищий серед хлопців - 64,28% і 42,85% відповідно;
- показник "Підозрілість" однаково високий і серед хлопців (78,57%) і серед дівчат (64,28 %), хоча серед хлопців він вищий;
- за показником "Образа" значення розподілились майже однаково серед хлопців, а серед дівчат схильних до образи - більшість (64,28%);
- показник "Почуття провини" високий серед хлопців - 57,14%, серед дівчат він значно нижчий 35,71%;
- індекс агресивності більший серед хлопців (42,85%) і значно менший серед дівчат (28,57%);

- індекс ворожості як серед хлопців, так і серед дівчат не виходить за межі норми.

Графічно зобразити отримані дані з дослідження рівня агресії за методикою Басса-Дарки можна наступним чином:

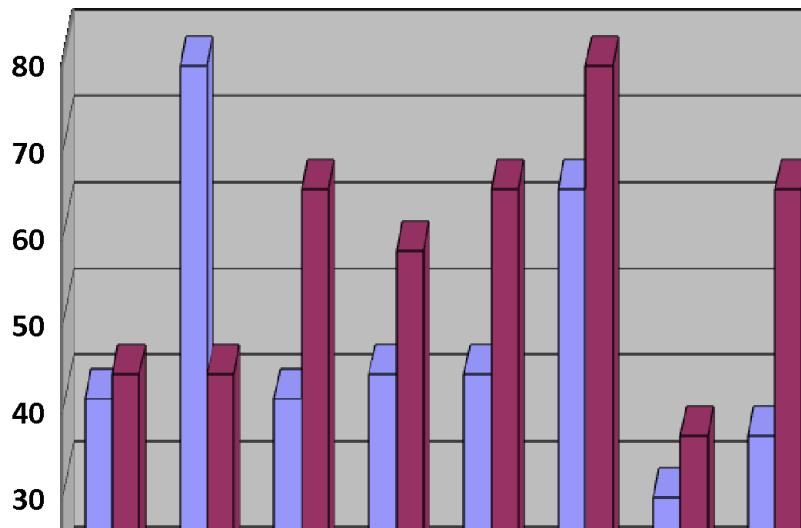

Рис.2.1 На наступному етапі дослідження було проведено діагностику індивідуально-особистісних та соціально-психологічних особливостей дітей. Для цього застосували комплекс методик, що включав експрес-діагностику поведінкового стилю в конфліктних ситуаціях та визначення домінуючого типу темпераменту (за О. Беловим).

За результатами діагностики стилю поведінки в конфліктних ситуаціях, діти розподілилися так:

4 дитини демонструють агресивну поведінку.

3 дошкільника схильні до поступливості.

9 дітей прагнуть до компромісу.

7 дітей шукають шляхи до співробітництва.

5 дітей обирають позицію «уникання» конфлікту.

Отримані дані зображаємо у вигляді діаграми наступним чином:

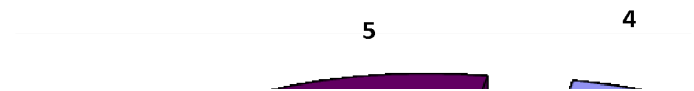

Рис.2.2 Розподіл школярів за поведінковими стилями у конфліктних ситуаціях

У ході дослідження домінуючого типу темпераменту у дітей шкільного віку, проведеного О. Бєловим, було встановлено відсутність чистих типів темпераменту. Всі виявлені темпераменти були змішаними, поєднуючи в собі якості холеричного, меланхолійного, флегматичного та сангвінічного типів. Класифікація отриманих результатів проводилася на основі процентного переважання одного з типів.

- переважання якостей холеричного типу темпераменту - 6 дітей;
- переважання якостей меланхолічного типу темпераменту - 4 дитини;
- переважання якостей флегматичного типу темпераменту - 3 дітей;
- переважання якостей сангвінічного типу темпераменту - 15.

Таким чином, виявилось, що найчисельнішою групою у досліджуваній вибірці є діти з переважанням сангвінічного типу темпераменту, стосовно інших трьох типів темпераменту, то вони знаходяться майже на одному рівні.

Протягом наступного етапу дослідження було проаналізовано результати отриманих даних згідно трьох використаних психодіагностичних методик, зіставлення результатів та виявлення взаємозв'язків представлені в таблиці 2.2

Таблиця 2.2

Результати констатувального експерименту

№ п/п	ПІШ	Стать	Рівень агресії	Тип темпераменту	Самооцінка
1	Андрій Л.	чол.	Низький	Меланхолічний	занижена
2	Борис М.	чол.	Високий	Холеричний	завищена
3	Вадим Т.	чол.	Середній	Сангвінічний	адекватна
4	Георгій З.	чол.	Низький	Сангвінічний	адекватна
5	Данило К.	чол.	Низький	Флегматичний	адекватна
6	Костянтин А.	чол.	Середній	Сангвінічний	завищена
7	Олександр Ч.	чол.	Середній	Сангвінічний	адекватна
8	Олександр Р.	чол.	Середній	Сангвінічний	завищена
9	Петро М	чол.	Низький	Меланхолічний	занижена
10	Павло С.	чол.	Високий	Сангвінічний	завищена
11	Сергій Е.	чол.	Середній	Холеричний	завищена
12	Станіслав І.	чол.	Середній	Сангвінічний	завищена
13	Тимофій М.	чол.	Низький	Флегматичний	занижена
14	Юрій З.	чол.	Високий	Сангвінічний	завищена
15	Анастасія П.	жін.	Високий	Холеричний	адекватна
16	Анна З.	жін.	Середній	Сангвінічний	завищена
17	Дарина Ш.	жін.	Середній	Сангвінічний	адекватна
18	Ірина Ч.	жін.	Високий	Холеричний	завищена
19	Катерина П.	жін.	Середній	Сангвінічний	завищена
20	Карина С.	жін.	Середній	Сангвінічний	адекватна
21	Людмила А.	жін.	Високий	Холеричний	завищена
22	Марія П.	жін.	Низький	Меланхолічний	занижена
23	Мирослава А.	жін.	Низький	Флегматичний	занижена
24	Наталія К.	жін.	Середній	Сангвінічний	завищена
25	Олеся А.	жін.	Високий	Сангвінічний	завищена
26	Ольга Р.	жін.	Високий	Холеричний	завищена
27	Соломія В.	жін.	Середній	Сангвінічний	адекватна
28	Яна К.	жін.	Низький	Меланхолічний	занижена

На підставі аналізу результатів та їх узагальнення можна зробити наступні висновки:

- високий рівень агресії у поведінці дітей (8 дошкільників) корелює з домінуванням у них якостей холеричного типу (5 дошкільників) та сангвінічного типу темпераменту (3 дошкільників);
- середній рівень агресивності (12 школярів) корелює з домінуванням в них переважно сангвінічного типу темпераменту (11 школярів);
- низький рівень агресивних реакцій дітей (8 школярів) виявив взаємозв'язок з домінуванням таких типів темпераментів як меланхолійний (4 школяра) та флегматичний (3 школяра).
- високий рівень агресивності корелює з завищеною самооцінкою, з 8 школярів з високим рівнем агресивності 7 продемонстрували завищену самооцінку).

По отриманим результатам можна зробити припущення, що домінування агресивних тенденцій в поведінці школярів визначає схильність до завищеної самооцінки.

Узагальнюючи дані про вплив агресивності на самооцінку дітей, можна зазначити, що діти, які виявили високий рівень агресивності (8 дітей), та які мають домінування якостей холеричного типу темпераменту (5 дітей) проявляють агресивність і у конфліктних ситуаціях (4 дитини), мають завищену самооцінку. Школярам, які виявили низький рівень проявів агресивної поведінки (8 дітей), притаманний поведінковий стиль у конфліктних ситуаціях - "уникання" (3 дитини), поступливість (2 дитини), співробітництво (2 дитини), компроміс (1 дитина) – продемонстрували адекватну і занижену самооцінку. Серед школярів, які мають середній рівень агресивних проявів у поведінці (12 дітей), переважає компромісний стиль у конфліктних ситуаціях (5 дітей), також їм притаманний поведінковий стиль "співробітництво", "уникання», «поступливість» і адекватна самооцінка.

Для виявлення взаємозв'язку між самооцінкою і схильністю до агресії дитини було проведено кореляційний аналіз.

Обчислення коефіцієнта кореляції представлено у таблиці 2.3.

Таблиця 2.3.

Алгоритм обчислення коефіцієнта кореляції

X	Y	P ₁	P ₂	d	d ²
15	2	1	1	0	0
27	9	19	22,5	3,5	12,25
23	8	16	18,5	2,5	6,25
17	5	3	6	3	9
18	6	5,5	11	5,5	30,25
21	7	10,5	15,5	5	25
26	9	18	22,5	4,5	20,25
21	6	10,5	11	0,5	0,25
17	3	3	2	1	1
31	10	23	27	4	16
28	9	20,5	22,5	2	4
22	7	13,5	15,5	2	4
19	5	7	6	1	1
36	10	27,5	27	0,5	0,25
36	9	27,5	22,5	5	25
23	7	16	15,5	0,5	0,25
24	7	18	15,5	2,5	6,25
34	9	24,5	22,5	2	4
21	5	10,5	6	5,5	30,25
23	6	16	11	5	25
28	8	20,5	18,5	2	4
20	5	8	6	2	4
17	4	3	3	0	0
22	6	13,5	11	2,5	6,25

30	9	22	22,5	0,5	0,25
34	10	24,5	27	2,5	6,25
21	5	10,5	6	3,5	20,25
18	6	5,5	11	5,5	30,25

Обчислення коефіцієнта кореляції за Спірменом вираховувалось за формулою:

$$R = 1 - \frac{6 \sum d^2}{n^3 - n},$$

де d - різниця між рангами;

X – показники агресії;

Y – показники самооцінки;

n - кількість досліджуваних.

Отриманий результат (0,77) свідчить про наявність позитивного сильного зв'язку між схильністю до агресії і самооцінкою дитини. Досліджувані, які показали найбільш високий індекс агресії продемонстрували і схильність до завищеної самооцінки і, навпаки, досліджувані, які показали невисокий індекс агресії продемонстрували більш адекватну самооцінку.

Таким чином, на основі проведеного дослідження можна дійти висновку, що завищена самооцінка у дітей молодших школярів взаємовідноситься із домінуваннями холеричного та сангвінічного типів темпераменту, із високими показниками агресивності у характері і поведінці дитини шкільного віку. Кореляційний аналіз довів, що агресивні діти схильні до завищеної оцінки.

2.3 Психокорекція схильності до агресивних реакцій молодших школярів як спосіб формування їх адекватної самооцінки

Для оптимізації процесу розвитку самооцінки дітей молодшого шкільного віку необхідно усунути негативні чинники цього процесу, до яких належить агресія. Психологічна корекція агресії дітей – це доцільно організована система комплексних психологічних впливу на дитину з метою зміни її життєвих настанов, поглядів, навичок поведінки [4]. Корекційну роботу з агресивними школярами доцільно проводити за наступними напрямками:

1. Пом'якшення емоційного дискомфорту дітей.
2. Підвищення активності і самостійності дітей.
3. Усунення вторинних особистісних реакцій, зумовлених емоційними порушеннями, такими як агресивність, підвищена збудливість, імпульсивність.
4. Корекція самооцінки, рівня самосвідомості, формування емоційної стійкості та саморегуляції.

В психології використовують різноманітні методи, спрямовані на корекцію конфліктної поведінки у дітей. У світовій психології існує два підходи до психологічної корекції психічного розвитку дитини: психодинамічний і поведінковий. До психодинамічного напрямку корекції належать психоаналітичний і гуманістично-орієнтований підхід [39]. Представники дитячого психоаналізу визнають, що конфліктна поведінка може бути усунена, якщо діти усвідомлять конфлікт. Основною метою корекції в рамках психоаналітичного підходу є створення умов, які знімають зовнішні соціальні перепони на шляху розгортання конфлікту. Це успішно розв'язується за допомогою сімейної психокорекції, гри і арт-терапії. Особливого значення в корекції конфліктної поведінки дітей набуває саме ігрова терапія, яка розв'язує такі задачі:

- сприяє розвитку самовираження у дитини;
- корегує емоційний дискомфорт;
- формує процеси саморегуляції.

В основі гуманістично орієнтованого підходу лежить встановлення емпатійного зв'язку між фахівцем і дитиною, повне прийняття дитини, віра дорослого у здібності дитини, в її успіхи. В рамках гуманістичного підходу при роботі з дітьми з конфліктною поведінкою використовують методи: терапії на основі експресивних мистецтв, арт-терапію, танцювальну терапію, музикотерапію. Необхідною умовою при використанні цих методів є емпатичний зв'язок з дитиною і прийняття всіх продуктів її творчості [50].

Метою корекції в рамках поведінкового підходу є набуття дитиною нових реакцій, спрямованих на формування адаптивних форм поведінки, чи згасання, гальмування дезадаптивних форм поведінки. Це досягається за допомогою різноманітних поведінкових тренінгів, психорегуючих тренувань, спрямованих на вироблення нових поведінкових реакцій, які відсутні в репертуарі у дитини.

У вітчизняній психології розроблені різноманітні методи психологічної корекції дітей з агресивною поведінкою. На основі клініко-психологічного і психолого-педагогічного підходів.

До клініко психологічного підходу відносять досвід психотерапії дитячих неврозів, патохарактерологічних реакцій, запропонованих В.І. Гарбузовим, Д.М. Ісаєвим, А.І. Захаровим. В рамках цього підходу використовують поведінкові методи (метод умовно-рефлекторної терапії), сугестивні впливи в процесі казкотерапії, ігрову психотерапію [4].

Виділяють наступні боки психотерапії для дітей з емоційними порушеннями:

- Неусвідомлена перебудова стосунків особистості за допомогою методів сугестивної та ігрової терапії.
- Системи емоційного реагування в процесі ігрової групової терапії.
- Посилення контролю над емоційними проявами дитини засобом поведінкової терапії.

У вітчизняній психології широко використовуються методи сімейної психотерапії. В межах психолого-педагогічних досліджень розробляються і використовуються різноманітні методи психологічної корекції: сюжетно-рольові ігри, ігри-драматизації, неструктуровані ігри (ігри з піском, водою, глиною), групові рухливі ігри.

Сучасні методи психокорекції конфліктної поведінки у дітей поділяють на дві групи: основні і спеціальні. До основних методів психокорекції конфліктної поведінки відносять базисні методи психодинамічного і поведінкового напрямів. Це ігротерапія, арт-терапія, психоаналіз, метод десенсибілізації, аутогенні тренування, поведінковий тренінг. Спеціальні методи включають тактичні та технічні прийоми психокорекції, спрямовані на усунення дефекту з урахуванням індивідуально-психологічних факторів [1]. Ці групи методів взаємопов'язані. Для підбору оптимальних методів психокорекції слід брати до уваги низку ключових чинників, а саме:

Психологічні: Особистісні особливості дитини, характер внутрішніх та зовнішніх конфліктів, а також специфіка сімейного виховання.

Педагогічні: Рівень ігрової та соціальної компетенції дитини, а також особливості освітнього впливу з боку дорослих.

Клінічні: Відображають особливості перинатального онтогенезу, специфіку сомато-вегетативних і моторних дисфункцій, що супроводжують конфліктну поведінку в дошкільному віці.

Важливим є аналіз специфічної спрямованості конфлікту, який визначає емоційне неблагополуччя дитини. При внутрішньо-особистісному конфлікті доцільно використовувати ігрові методи психокорекції, психоаналітичні методи, методи сімейної психокорекції. При переважанні міжособистісних конфліктів використовується психокорекція, спрямована на оптимізацію міжособистісних стосунків, психотренінги з метою розвитку навичок самоконтролю поведінки і пом'якшення емоційної напруги [49].

Аналізуючи психокорекційний процес як систему, в ньому виділяють такі блоки:

- діагностичний;
- установчий;
- корекційний;
- оцінний.

При розробці психокорекційних програм важливо дотримуватися таких принципів:

Комплексність: Вплив на всі сфери психіки дитини.

Опора на діяльність: Корекція здійснюється через активну взаємодію та гру.

Відповідність віку: Корекційна робота враховує вікові норми та особливості розвитку.

Орієнтація на майбутнє: Робота будується на основі зони найближчого розвитку дитини.

Системність: Психокорекція має бути послідовною та системною.

Використання провідної діяльності: Застосовуються методи, що відповідають провідному виду діяльності, наприклад, ігрові вправи для молодших школярів. [27].

Цей тренінг має на меті навчити дітей:

Конструктивної взаємодії: Оволодіти ефективними формами поведінки, що допомагають уникати конфліктів.

Емоційного самоконтролю: Навчитися керувати своїми емоціями, знижувати рівень напруги та тривожності, а також розширити спектр емоційного реагування.

Адаптивної поведінки: Знайти нові способи вирішення складних ситуацій.

Тренінг реалізується за допомогою комплексного підходу, що включає:

Активні методи: Використання рухливих ігор та фізичних вправ для зняття імпульсивності, а також технік ауторелаксації для самозаспокоєння.

Когнітивні методи: Розвиток здатності аналізувати ситуації та власні переживання, логічно шукати неагресивні способи розв'язання проблем.

Поведінкові методи (біхевіоральні): Рольові ігри для відпрацювання бажаної поведінки в різних життєвих обставинах.

Методи роботи включають бесіди, етюди, рольові ігри, рухливі ігри, малювання та техніки розслаблення[29].

Для корекції агресивної, дезадаптованої поведінки розроблені різноманітні психокорекційні програми. В дослідженні була використана корекційно-розвивальна програма для дітей молодшого шкільного віку «Зернятко доброти» (автор-укладач О.Проценко). Програма спрямована на зняття проявів агресивної поведінки дитини, зниження агресивних тенденцій, розширення сфери взаємодії і формування адекватного ставлення до себе. Автор виділяє основні етапи групової роботи. На орієнтувальному етапі за допомогою спонтанних і комунікативних ігор у дитини формується позитивний емоційний настрій. Це сприяє відреагуванню внутрішніх конфліктів. Корекція неадекватних емоційних і поведінкових реакцій здійснюється на реконструктивному етапі. Емоційне відреагування негативних переживань і вироблення нових способів поведінки відбувається за допомогою сюжетно-рольових ігор і під впливом прийомів неігрового типу: прийняття групових рішень, формування самостійності групи, відображення, інтерпретація, роз'яснення, блокування неадекватних способів поведінки [50]. Текст програми представлений в додатках (додаток Д).

У роботі з агресивними дітьми варто використовувати комплексний підхід, що включає різні методи. Художньо-зображувальна терапія є високоефективним засобом: діти можуть виплеснути емоції, граючись з водою, глиною чи піском, а також малюючи нетрадиційними способами

(пальцями, долонями). Театралізовані постановки також мають значний корекційний потенціал, дозволяючи агресивним дітям відігравати ролі сильних, позитивних героїв (наприклад, богатирів). Рухливі ігри допомагають нейтралізувати агресію та зняти емоційне напруження, тоді як пальчикова гімнастика сприяє розвитку самоконтролю над імпульсивними діями.

Незалежно від причини агресивної поведінки дошкільника існують загальні стратегії ставлення до неї оточення:

- За можливості запобігти агресивним проявам дитини: покликати дитину, перехопити занесену для удару руку.
- Пояснити дитині неприйнятність агресивної поведінки, фізичної або вербальної агресії у ставленні до неживих предметів, а тим більше до людей. Засудження такої поведінки, демонстрація того, що вона невігідна для дитини, впливають досить ефективно.
- Встановити чітку заборону на агресивну поведінку, систематично нагадувати про цю заборону.
- Надати дитині альтернативні способи взаємодії з оточенням на основі розвитку у неї емпатії, співпереживання.
- Навчити консультативним способам виразу гніву як емоції властивої людині від природи.

Для ефективної роботи з конфліктними дітьми, дорослі повинні змінити свою поведінку. По-перше, усвідомити, що страх, який вони відчувають, і навішування ярликів тільки посилюють агресивність дитини. По-друге, перестати ігнорувати позитивні дії та зосереджуватися лише на негативних. Натомість, потрібно цілеспрямовано створювати для дитини «ситуації успіху», що дозволить їй відчути свою значущість і розвинути позитивну самооцінку. Необхідно заохочувати добру поведінку та підтримувати віру дитини у власні сили.

Для термінового конструктивного впливу на агресивну дитину дорослим рекомендуються наступні правила взаємодії з дитиною:

1. Спокійне ставлення у разі незначної агресії:

- повністю ігнорувати агресивні реакції дитини;
- виразити своє розуміння дитячих почуттів («звичайно, тобі прикро...»);
- запропонувати дитині щось зробити, попросити допомогу, тобто переключати її увагу на щось інше;
- позитивно пояснити поведінку («ти сердитий, бо втомився...»);

2. Після того як дитина відреагує свій гнів у дозволених межах і заспокоїться, доречно проаналізувати її поведінку разом, обговорити конкретні факти, які відбулися. Необхідно акцентувати увагу на вчинку, а не на особистості дитини, не оцінювати та не нагадувати минулих проступків, тому що критичні зауваження посилять дитячу образу. Щоб ефективно реагувати на агресивну поведінку дитини, дорослим варто відмовитися від моралізування і зосередитися на конкретиці. Найкращим методом є встановлення зворотного зв'язку, що передбачає:

Чітке визнання агресії: Наприклад, "Ти поводишся агресивно".

Виявлення причин: "Ти демонструєш свою силу".

Висловлення власних почуттів: "Я хвилююся, коли ти б'єш..."

Повторення правил: "Ми ж домовилися не битися".

Окрім того, дорослим необхідно контролювати власні негативні емоції — роздратування, гнів, страх. Типові помилки, які посилюють конфлікт, включають: крик, погрози, демонстрацію влади, агресивну мову тіла, образу дитини чи її родичів, фізичне покарання, залучення сторонніх, некоректні порівняння, накази та висміювання. Ці дії лише тимчасово призупиняють конфлікт, але завдають значної шкоди розвитку особистості дитини. [1].

Агресивна поведінка у дітей, яка може бути ініціативною та нести ризики для оточення, потребує грамотної корекції. Щоб навчити дітей неагресивним моделям поведінки, слід зосередитися на їхньому активному соціальному навчанні. Цей процес охоплює:

Навчання ненасильницьким методам спілкування: Діти вчаться, як виражати свої бажання та емоції без агресії.

Розвиток уміння розв'язувати конфлікти: Їм допомагають знаходити компроміси та мирні рішення у складних ситуаціях.

Формування соціальних навичок: Діти отримують знання та вміння, необхідні для ефективної взаємодії.

Виховання особистісних установок: Це допомагає дитині розвинути здорову самооцінку та навчитися реагувати на конфліктні ситуації у прийнятний для суспільства спосіб.

ВИСНОВКИ

Аналіз наукової психолого-педагогічної літератури, досвід власної педагогічної діяльності, проведене експериментальне дослідження дозволили зробити наступні висновки:

1. Молодше шкільне дитинство – унікальний період у психічному розвитку дитини. Шкільний вік характеризується новою соціальною ситуацією розвитку. Прагнення школярів до самостійності та активної участі в житті дорослих вступає в суперечність з їх реальними (і суттєво обмеженими можливостями). Ця суперечність знаходить своє розв'язання в діяльності, формою якої є гра. Рольова гра є провідною діяльністю дітей молодшого шкільного віку, в якій дитина засвоює світ, моделюючи відношення в ньому. У молодшому шкільному віці активно формується особистість дитини, що нерозривно пов'язано з розвитком її емоцій та вольових якостей. Цей процес залежить від соціального оточення, яке впливає на інтереси та мотивацію дитини. Ключовим новоутворенням цього періоду є самооцінка, яка формується під час спілкування з дорослими та на основі власного досвіду. Для дитини шкільного віку характерною є завищена самооцінка, яка виконує психозахисну функцію.

2. Агресія та агресивність – це два взаємопов'язані, але різні поняття. Агресія – це зовнішній прояв, поведінковий акт, спрямований на завдання шкоди, тоді як агресивність є внутрішньою властивістю особистості, її готовністю до агресивних дій. Агресивна поведінка може бути ініціативною та виражатися як фізично, так і вербально.

Формування агресивних проявів у дітей молодшого шкільного віку залежить від багатьох біологічних і соціальних чинників. Серед соціальних факторів ключову роль відіграють сім'я та колектив однолітків. Додатковими провокуючими чинниками для дошкільнят є

суворі обмеження, стрес від нових умов та перевтома. Якщо для дошкільного віку типовою є реактивна агресія (відповідь на зовнішні подразники), то у школярів зростає вплив ЗМІ як джерела агресивних моделей поведінки

Агресивні тенденції в поведінці молодших школярів залежать від віку дитини, негативних взаємин в родині, особливостей виховання і стратегій батьківських покарань, а також від характерологічних особливостей особистості дитини. Зміст агресивної поведінки в дитинстві зазнає таких змін: ставлення до іншої дитини як до об'єкта, нездатність до спільних дій з ними, суперництво з товаришем, дитячий егоцентризм, різні рівні в оволодінні дітьми ігровою діяльністю. Самооцінка формується в процесі міжособистісної взаємодії і може зумовлювати агресивну поведінку. Самооцінка дитини напряму впливає на її поведінку в колективі: вона може стати егоїстичною, конкурентною або, навпаки, гуманною. Агресивну поведінку зумовлюють егоїстична і конкурентна позиції дитини, які є ознаками завищеної самооцінки дитини.

4. Самооцінка в молодшому віці є продуктом розвитку свідомої діяльності дитини і вважається основним новоутворенням шкільного віку. Самооцінка формується в процесі міжособистісної взаємодії. Агресивні тенденції в поведінці школярів залежать від особливостей самооцінки дитини. На основі самооцінки дитина у взаємодії з однолітками може зайняти егоїстичну, конкурентну або гуманну позицію. Агресивну поведінку зумовлюють егоїстична і конкурентна позиції дитини, які є ознаками завищеної самооцінки дитини. Діти з егоїстичною позицією проявляють неадекватні емоції, грубість, агресивну поведінку. Конкурентна поведінка виникає через те, що дитина усвідомлює: для того, щоб її любили, цінували та поважали, вона повинна постійно доводити свою перевагу. Таку дитину люблять і хвалять вихователі, визнають однолітки. Однак вони цікавлять її лише як

спосіб самоствердження. При конкурентній позиції діти з напругою сприймають успіхи оточуючих, радіють невдачам інших, певною мірою це є зумовлює агресію до оточуючих.

5. На основі проведеного дослідження можна дійти висновку, що завищена самооцінка у дітей молодшого шкільного віку взаємовідноситься із домінуваннями холеричного та сангвінічного типів темпераменту, із високими показниками агресивності у характері і поведінці дитини шкільного віку. Домінування агресивних тенденцій в поведінці школярів визначає схильність до завищеної самооцінки і навпаки. Узагальнюючи дані про вплив агресивності на самооцінку дітей, можна зазначити, що діти, які виявили високий рівень агресивності (8 дітей), та які мають домінування якостей холеричного типу темпераменту (5 дітей) проявляють агресивність і у конфліктних ситуаціях (4 дитини), мають завищену самооцінку. Школярам молодшого шкільного віку, які виявили низький рівень проявів агресивної поведінки (8 дітей), притаманний поведінковий стиль у конфліктних ситуаціях - "уникання" (3 дитини), поступливість (2 дитини), співробітництво (2 дитини), компроміс (1 дитина) – продемонстрували адекватну і занижену самооцінку. Серед школярів, які мають середній рівень агресивних проявів у поведінці (12 дітей), переважає компромісний стиль у конфліктних ситуаціях (5 дітей), також їм притаманний поведінковий стиль "співробітництво", "уникання», «поступливість» і адекватна самооцінка.

6. Агресивна поведінка — це активна, ініціативна та конфліктна реакція, що іноді становить небезпеку для оточення, а отже, потребує професійної корекції. Формування просоціальної поведінки у школярів включає соціальне навчання, спрямоване на засвоєння неконфліктних форм поведінки та конструктивних способів вирішення суперечностей. Цей процес також передбачає виховання адекватної самооцінки та здатності реагувати на конфлікти в соціально прийнятний спосіб.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агресивна дитина: як їй допомогти / Упоряд. О.А. Атемасова. – Х.: Ранок, 2010. – 176с.
2. Бирковиц Л. Агресія: причини, наслідки та контроль. / Л. Бирковиц. –СПб.: Прайм-Евроснак, 2001. – 438с.
3. Бовть О.Б. Організація корекційної роботи з агресивними дітьми ./ О.Б. Бовть // Початкова школа. - 1997. - № 7. - С.25-32;
4. Бовть О.Б. Причини агресивної поведінки дітей дошкільного віку. / О.Б. Бовть // Педагогіка і психологія. - 1997. - № 1. - С.94-100.
5. Богуш А.М. Діти і соціум: Особливості соціалізації дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. / А.М. Богуш. - К.: Знання, 2006. - 315 с.
7. Гуменюк Г. Внутрішній світ дитини і стрес. / Г. Гуменюк // Довкілля. – 2008. - №1. – С.20-22.
8. Дуткевич Т.В. Дошкільна психологія: Навч. посібник./ Т.В. Дуткевич. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 392с.
9. Заброцький М.М. Основи вікової психології. Навч. посібник / М.М. Заброцький. – Тернопіль: Навч.книга – Богдан, 2009. – 112с.
10. Ковальчик П. Попередження й вирішення конфліктів. / П. Ковальчик - Донецьк, 2000. - 234 с.
11. Коментар до базового компонента дошкільної освіти в Україні: науково-метд. Посібник / Наук. ред.. О.Л. Кононко. – К.: Редакція журналу «Дошкільне виховання». – 2003. – 243с.
12. Захист і підтримка ментального здоров'я українців в умовах воєнного стану: виклики і відповіді : монографія / за заг. ред. В. Г. Кременя; [В. Г. Панок та ін.]. – Київ, 2024. – 188 с.
13. Запобігання і подолання булінгу серед дітей : метод. рек. / за ред. В. Шахрай. – Київ, 2025. – 115 с.

14. Психологічна корекція агресивної поведінки підлітків в умовах воєнного стану : посібник / за ред. О. В. Петренко. – Донецьк/Вінниця, 2024.
15. Емоційна стійкість школяра / Б. І. Кочубей, Є. В. Новікова. – Київ: Освіта, 1998 (класичне джерело).
16. Кравченкова В.О. Психодіагностика розвитку дошкільників: старший дошкільний вік / В.О. Кравченкова. – Х.: Ранок, 2013. – 192с.
17. Кузьменко В.У. Соціальна компетентність дошкільнят: особливості, показники та шляхи розвитку // Дошкільне виховання. - 2001. - № 9. - С.11.
18. Кулачківська С.Є. Я – дошкільник (вікові та індивідуальні особливості аспекти психічного розвитку). / С.Є. Кулачківська, С.О. Ладивір. – К.: Нора-прінт, 1996. – 108с.
19. Лещенко Л. Комп'ютерна залежність у дітей: виникнення і запобігання / Л. Лещенко // Психолог, 2007. - №18-19. – С.45-51.
20. Марішушкіна О.Є. Корекційні програми на допомогу практичному психологу ДНЗ. / О.Є.Марінушкіна, Г.В. Замазій. – Х.: Основа, 2008. – 204с.
21. Маценко В.Ф. Індивідуальний розвиток дитини. / В.Ф. Маценко. – К.: Главник, 2007. – 128с.
22. Ніколенко Д.Ф. Дошкільна педагогічна психологія. / Д.Ф. Ніколенко. - К.: Знання, 2007. - 369 с.
23. Павелків Р.В. Дитяча психологія: Навч. посіб. / Р.В. Павелків, О.П. Цигипало. – К.: Академвидав, 2008. – 432с.
24. Поніманська Т.І. Дошкільна педагогіка. / Т.І. Поніманська. - К.: Либідь, 2004. - 341 с.
25. Поніманська Т.І. Формування соціальної компетентності дитини // Нова педагогічна думка. / Т.І. Поніманська. - 1999. - № 2. - С.6-7.
26. Практична психологія. Старший дошкільний вік. / О.А. Атемасова. – Х.: Ранок, 2012. – 176с.

27. Приходько Ю.О. Формування позитивних відносин в дитячому колективі. / Ю.О. Приходько. - К.: Знання, 2004. - 237 с.

Платонова Н.М.

28. Прищепа Т.І. Соціалізація дошкільників. / Т.І. Прищепа // Психолог. – 2007. - №31-32. – С.31-46.

29. Проблеми розвитку та корекція емоційної сфери старших дошкільників./ Упоряд. О.А. Атемасова. – Х.: Ранок, 2010. – 176с.

30. Проценко О.В. Профілактика соціальної дезадаптації дошкільнят. / О.В. Проценко. – К.: Шкільний світ, 2011. – 128с.

31. Психологічне здоров'я дошкільників / Уклад. Т.І. Прищепа. – Х.: Основа, 2010. – 239с.

32.Платонова Н.М. « Агресія дітей та підлітків» 2004, 336 с.

33Підласний І.П. « Корекція девіантної поведінки молодших школярів», 2020

34. Степанов О.М. Основи психології і педагогіки: Навч. посіб. / О.М. 5. Степанов. - К.: Академвидав, 2005. - 520 с.

35. Серєєнкова О.П., Столярчук О.А. « Вікова психологія», 2020\2021

36. Савчин М.В. « Вікова психологія», 2021

37. Лаут Г.В. « Корекція поведінки дітей і підлітків», 2015

38. Терещенко Л.А. Як зберегти психічне здоров'я дітей 5-7 років / Л.А. Терещенко. – К.: Редакції газет з дошк. та почат. освіти, 2012. – 104с.

39. Резван О.О . « Вікова та педагогічна психологія», 2024

40. Фрейд А. Введение в детский психоанализ. Норма и патология детского развития. «Я» и механизмы защиты. / А. Фрейд. – Мн.: Попурри, 2004. – 448с.

31. Цюрупа М.В. Основи конфліктології та теорії переговорів: Навч. посібник. / М.В. Цюрупа. - К.: Кондор, 2004. - 172 с.

Спеціалізовані методичні посібники (2022–2025)

«Школа без агресії. Формування ненасильницького простору в НУШ» (2019/2023). Методичні рекомендації для вчителів та психологів у межах Нової української школи.

Журавель Т. В. «Зупинись! Посміхнись!» (методичний посібник з профілактики агресивної поведінки, 2022).

Карсканова С. В. «Особливості агресивних реакцій у сучасних молодших школярів» (2025).

<http://psylib.kiev.ua/>

- Internet - ресурси

